

**Н.Доможаковтың «Браххы аалда» романы — чон произведениезі.
«Браххы аалда» роман кинода.**

Н.Доможаковтың «Браххы аалда» романы — чон произведениезі. Анзы романның прай пүдізінде көрінче: автор хоости пас салған матырларның омаларында, чонның пай тілін тузалан пілчеткенінде, чонның кибірлерін пілчеткенінде. Автор литература тіліне удаа тузаланминчатхан, иргілен парған хакас сөстерін хатап кирче. Хакас чонның пурунғы чуртазын толдыразынаң көзітчеткен, иб аразында тудынчаң-хабынчаң нимелерні таныхтапчатхан сөстернең (*ухтирға, корчык, нечөпке, сілдең, тім сапогтар, харсах хубалыз тоннар, ан. п.*) тузаланып, ол хоос литература тілін пайытча.

Романда автор хакас тілінің прай даа диалекттерінең тузаланча: *чалчып, ічініп, ырчайча, алоххан, арых аардирға, эйне, кіжі, адай, ярхылаан, ан. п.*

Хакас фольклор оңдайлары паза этнография романның полтазын пайытча. «Браххы аалда» революция соондағы чылларда тузаланған ибдегі ідіс-хамыс, кискен кип-азах, теер истеенін паза даа пасха иргі кибірлерні көзітче. Писательнің чонның чуртазынаңар чахсы пілчеткенін хой, мал, чылғы хадарчыларның күннің күнге итчеткен тоғызын толдыразынаң хоостааны киречілепче. Пу романда матырларның тиңнестіре пирилген кип-азахтары хоостыра амғы төлге XX вектің пастағы чылларында пайларның паза чоохостарның істенізінеңер піліп аларға чарир: *«Сыннаң даа, Тоёң нимені нимее салбас, позын на пааланчых, хайди хынза, іди чуртапчатханын, ирте ир пол парған, тадылызның тадиин ирте хапхан оол полған. Сабистің, аның, чуртазын көріп, істікөйдір. Хысхызын Тоёң нинче-нинче тон алыстырып кизедір: харалтхан тон, плис тон, харсах хумалыз оң-пазы тоннар; че нинче хатанчыхтар: киик теерізі хатанчых, өскі теерізі, чылтың хара адай теерізі. Сапогтар чи, маймахтар чи! Көгенекті күннің алыстырча. Пальтолар чи? Изер тирии чи – саңай ла күмүс. үс азыр хамчызы мүйс саптыг, күмүснең хоосталған. Домна ічезі, Хоортай агазы, Каной ирепчі, Тоёңа ла ниме идіп, маң чоохха тўзедірлер чыл ибіре.*

Сабистің? Сабистің пір ле тоны. Арых аардирға, чылгы хадарарға, отха парарға ол ла чалгыс тон паза прай тўгі тўс парған өскі теерізі хатанчыгы».

Романдағы матырларның пір синдегі нимес чуртас ондайларынаңар иблерні хоос тиңнестіріглер пастыра хоостааны чоохтапча: *«Туралар, аңмарлар, иблер хамыс чапхан сарайлар үстү күнге ос агас хастырыгы чили хазарысханнар. Хапыңнаң Пычонның на чурты аал үстүне чалым хайалар чили артылыс турғаннар. Пасха чурттар оларның хыринда тағ төзіндегі күргеннер чили көрініскеннер, алай іргек индейка хыриндағы таңах палазы осхас пілдіргеннер».*

Хығырығчы олаңай хакас кізінің ибін орыс ипчі Арина Петровнаың хараанаң көрче: «Ол тадар ибінде пір ле хати толдыра нимес хоных хонған, чахсы көрбеен – хараа полған. Иб ортызында, чирде, от көйчеткен. Ибнің стеналары хастада хайдағ-да тудысти парыбысхан орғаннар. Орғаннар үстүнче ілгөрлер турчалар турчалар, анда чабал харачахтар, абдыралар турча. Абдыралар алтыннаң орғаннарны чаба харалта ыстал парған көзеңелер. Оң

холда кічичек паза улуғ ілгөр, оларда той, ағас чірчелер, аяхтар, тоснаң иткен хайдағ-да сөөлмек ідістер. Олох саринда, ізіксер, улуғ, кічиг сапчактар. Сол холда изер, хомуттар хайзы іл салған, хайзы орғанда чатчалар. Иб істінде пір дее сөп-сап чоғыл. Ибнің ыс сыхчатхан тизігігче харачхайлар кіріп-сығып хайынысчалар». Пастағызын на пір дее көйтігі чох Хоортай апсахтың ибіне кіргенде, Арина Петровнаа, ибдегі чіли, чахсы паза истіг пілдірче.

Хакас чонның хылиинанар хас-хачаннаң хада парчатхан кибірлер киречілепчелер, ол санда полған на аалчыны улуғлирға паза сыйлирға, полыс кибірі, хачан аалдағылар удур-төдір аар тоғысты идерге полысчалар, ан. п. Чон кибірлері хоостыра кізі аразында посты чахсы тудынардаңар Хоортай ағаның хыйға чооғында таап аларға чарир: «Чей іспин сыхпачаң, палам, чорых чөрген кізі, иб ээзі хомзынар, істі чабал полар»; «Палам, нинче тидірін постаң пос улуғ кізее, сағынып тапсачаң тіп»; «Мында сынны чонға чоохтап пирзін. Миннең ол нимені-де чазырча. Чоннаң чазыраңа чарабас»; «Палалығ хусты хыйыхтааны обал, обал полчаң». Иди көргенде, этнография ондайларынаң хости автор чонның пазылбин пүткен чайаачызының кибірлерінең алғым тузаланча. Матырларның тілінде чонның иптіг сөстері, тахпахтары, сөспектер уғаа килістіре пирілчелер: *«Ат сыыриры – хамчыда, ир тыыры – изерде. Чардылыг ибнің ызынаң хахпастыг ибімнің ызы артых. Чаглыг тамахтың тадиинан чагбан тамаамның тади артых»*; *«Хыйал хырых чігленістіг, обал отыс чігленістіг»*, ан.п. Чонның хыйға сөстері матырларның хылиин, сағызын, көңнін, пос ондайлыг чооғын улам тирең паза өтіг хоостирға полысчалар.

Ідөк автор, алыптыг нымахсар айланып, аның тілінің хоос кибірлерінең тузаланча: *«позың идін поэзың чирчіксің, поэзың ханын поэзың ізерчіксің»*; *«хара чирге хан түспезін, күбүр чирге күл түспезін»*; ан. п.

Кнайның тахпахха хынызын хоостап, Н. Доможаков кееркестіг кизекте хакас кізінің чуртазында сарынның тузазын, илбек күзін чарых көзітче: *«Хайдаг ниме сарын! Ачырғанган чүрексер, өрінгензер, илеензер, тура парғанзар, көбленгензер, көбленіс чідіргензер – прайзынзар чол таапча, прайзынаң чарасча, прайзын хаапча. Аар тоғысты сарыннаң хапсаң, сарын аарны поэзына алып алган осхас пол парча, тоғыныс ниик тарантасгагы чіли ойлатча. Астапчатханны сарнасха тартып піл ползаң, астас ундула түсче»*.

«Ыраххы аалда» романда хакас фольклор ондайларынаң тузаланғанынаңар хыйға паза чалахай Хоортай апсахтың, аттарның омазын, Эпсенең Кнайның хынызы төріпчеткенін чарытханы киречілепчелер. Чонның пазылбин пүткен чайаачызында чіли, романдағы матырларның сағызын паза көңнін чир-чайаанның омазы пастыра көзіділчелер. Иди, Мариктің паза Сабистің аразында ап-арығ көбленіс оды сағылынчатханын ікі ызығастың паза хыйдай одының чахайағының омалары чарытчалар. Алай ба, Сеерге Сағдайны кинет салар кизекті көзідер алнында, автор чир-чайаанның алысханын, хайдағ-да хорғыстыг ниме пол парарынаң китенерге сизіндірчеткен чіли, хоостапча: *«Кинетін пулуттабысхан, аар хара пулуттар тигірни, анахтыг ағастар чіли, харалыснаң тулгабысханнар. Аймах-пасха хустар, сыхтасхан чіли, чобалыстыг үн чай түзе чөргеннер. Харгалар хахтас сыхханнар. Ала саасханнар, ағастаң чирге, чирдең ағас салаазына учуғысхлап, сайразып, сыр-сар түс сыхханнар»*.

Иди, автор Н.Г. Доможаков хакас чонның пурунғыдаң килген пай этнография паза фольклор кибиірлерін өтіре пілче паза оларнаң романда алғым тузаланча.

«*БІраххы аалда*» роман кинода. Н.Г. Доможаковтың романы хоостыра «*Хара хустың түгенчі чылы*» кино 1977 чылда суурылған.

Казановка аалда, суғ кизіре, чалым хайа хыриндағы ачыхта, киноға суурчаң аал пүдірілген. Мында пай туралар, чох-чоос иблері полған.

Романның тоозылғанына килістіре орынны Абаза город хыринда, Ағбан суғ кизіре, тағдағы ойымда, таап алғаннар. Мында чікім хайалар. Кибиірлер, хакас чонның иргі чуртазы прай орта көзідерге кирек полған. Анда тазын мал иді пүкүлее ілілген, чоон мал иттері, холлары, путтары салбаңнас турған. Пу кино прай тилекейге тарап парған.

Режиссер Вадим Григорьевич Лысенко, Сибирьде өскен кізі, Свердловсктағы киностудиядаң килген, оператор – Гаврилов. Хакасиязар Ленинградтаң, Одессадаң, Туладаң, Бурятиядаң актерлар киліп, мында тоғын парғаннар. Бурятияның чон артизі Цыден Бадмаев Аларчон хамны ойнапча. Бурят чонның опера паза балет театрының артизі чир үстүн читі хати кірести чөр салған.

Хакас драма театрының артисттері суурынғаннар: *Тойоң* – Юрий Топоев, *Апах* – Ю.М. Майнагашев. «Киноға хынып суурынғам», – тіпче актер Ю.М. Майнагашев. Пахом Николаевич Майнагашев хам ахсанчатхан туста аның алны-кистінче хайынчаң кізі полча. *Сабисті* – Николай Тачеев, *аның пабазын* – Алексей Араштаев, *Марикті* казах хыс ойнааннар, пасха даа артисттер араласханнар: Самсон Артонов, Иван Салайдинов, Михаил Топоев, Евгения Котнякова, Вера Чебодаева, Алиса Кызласова, Герман Саражаков.

Көп чон араласчатхан орыннарда Казановкадағы паза Абазадағы чуртағчылары даа араласханнар. Ідөк Ис, Асхыс, Паза чирлерінең кізілер иледе көп полған.

Калининнің адынаң паза «Тасхыл» совхозтарның чылғыларын ағылчаңнар. Оларны піріктірібіссе, пір муң ас парчаң осхас. Мынча көп ат пір саңай ойлап сығар полза, чир тітіреп турған, неке.

Н. Боргояков, сомға суурчаң ус, сағысха киргенінен, Казановкада кино суурылчатхан туста, ол күннің сай даа анда полчаң, сомға суурчаң. Аны пірее кізінің омазына килістіре чүлендірібісчеңнер, килістіре кип-азах кизіртібісчеңнер. Алынча хайдағ-да роль толдырарға киліспеен. Че көп чон араласчатхан кизектерде хайди даа суурынчаң. Ол Ленинградтағы театр институтын тоосхан, аннаңар профессионал актерға даа тиннелчең.

Пір мындағ сурығ сых килче: ноға автор поэзияның романы хоостыра суурылчатхан киноны Асхыс аймағындағы Казановка аалда сууруарға чаратхан полчаң? Прайзыбыс пілчебіс, Николай Георгиевичтің төреен-өскен чирі Ағбан пилтірі райондағы Чыланьығ хас аал. Свердловсктағы киностудияның тоғынчыларынаң хада кино сууруарға килістіре орыннар көрглеп чөрчеткенде, Н.Г. Доможаков оларны көні Казановка аалзар ағылтыр.

Николай Георгиевич «Хара хустың түгенчі чылы» киноны суурчаң

чирлерні көрерге парып, көртікте машиналары пат партыр. Ол чуғачах ла тонаных полтыр. Анда соохха алдырт салып, он күн пазынаң тоозыл парған. Киноны ол көрбеен. Хайда-хайдар хомзынған, кассалығ боевик суурчалар тіп. Ол, тізең, чонның тархынын, чуртазын, кибірлерін көзідер сағыс тутхан. Че режиссерға касса кирек полған.

Андағ даа полза, роман Хакасияның культуразына, уламох литературазына паалачаа чох улуғ хозым иткен.

Писатель И. Пантелеев Николай Георгиевичтең суртыр, ноға ол историядаңар пасхан, Совет үлгүзі турғаны Хакасияда амды историяа кір парған.

– Кем-де пүүнги Хакасияның төреенінеңер пазарға кирек. Чииттернің сағам пірдеезі тідінминче. Минің ол тустаңар көмес оңнапчатхан, көрген нимелер сағызымда халған. Чуртасты пасталғаннаң сығара пазарға, че соонаң нимес, – теен Николай Георгиевич. – Хачан даа сағынмаам, романны пазарға сидік

тіп, – хозыбысхан ол.

«Ыраххы аалны» пасчатханда, автор сыбыра лупанаң тузаланған. Харахтаң тың уйан полыбысхан ол туста.

– «Чағынғы аалны» пас поларнам, – хомзына чоохтанчаң ол. (Ікінчі книгазы іди адаларға кирек полған.) – Планым пар.Сабис Илбек Ада чаада аралазар, анаң аалда устағчы полар. Марик – имчі полчаң хыс. Чаа тузындағы, чаа соондағы сидіктерні көзідерге оой нимес.

Романның ікінчі чардығының үзіктерін «Ах тасхыл» альманахтың 15, 16 номерлерінде хығырып аларға чарир.

Н.Г. Доможаковты пастағы хакас романист тіп адапчалар. Ол пасха романнарға чол асхан (И. Костяков. «Чібек хур»,К. Нербышев. «Көгім хорымнарда»).

Каркей Нербышев, Николай Тиников тічеңнер: «Николай Георгиевич полбаан полза, писатель полбасчыхпыс».

Пүүнги дее күнде ол пастағы роман көп хығырығчының хайиин тартча.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакаское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.